

КАК РУХНА “ДЪРЖАВНИЯТ СОЦИАЛИЗЪМ” В ЦЕНТРАЛНА ЕВРОПА

Гл. ас. д-р Диана Иванова

Преди две десетилетия случващото се зад “Желязната завеса” засенчва грандиозните чествания на 200-годишнината от Великата френска буржоазна революция и дава основание на британския политолог Тимоти Гартън Аш да нарече 1989 “година на чудесата”. Неочакваното рухване на комунистическите режими на Стария континент пренарежда “голямата шахматна дъска” и поставя международната политика на нова плоскост. Краят на блоковото разделение в света и премахването на изкуствено създадените бариери в Европа очертава нови възможности пред държавите, които за повече от четири десетилетия са лишени от правото сами да определят политическата и стопанската си система. Като отхвърлят провалилия се модел от съветски тип, всички те избират неговата противоположност – парламентарната демокрация и свободната пазарна икономика. Макар да вървят по един и същи път – присъединяване към евроатлантическите структури, всяка страна прави това по “свой начин”. По време на прехода се откроява групата на трите централноевропейски държави, които успяват по-лесно да отговорят на поставените изисквания и по-рано от останалите да реализират поставените цели. Причините за това трябва да се търсят още при старта на промяната, поради което в следващите редове ще се опитам да разкрия как се осъществява смяната на системата в т. нар. “държави отличници” Полша, Унгария и Чехословакия, какво е общото между тях и какво е специфичното за отделните страни при разграждането на компрометирания се “държавен социализъм”.

Подобно на всеки поврат и този от 1989 е резултат от едновременното действие както на външните, така и на вътрешните условия. Съветската “перестройка”, започната от Михаил Горбачов през 1985 г., е основният външнополитически фактор, направил трансформацията възможна. Като променя международната обстановка и премахва зависимостта на сателитните държави от СССР, тя дава възможност за естествено развитие на политическите и социално-икономическите процеси в тях. Отказът на Кремъл от доктрината “Брежнев” (главно по икономически причини) премахва заплахата от

намеса на съветските войски при всяка проява на самостоятелност, която не е съгласувана с центъра Москва¹. След като Съветският съюз прекратява финансовите и суровинните субсидии за своите сателити, отпада и задължителното условие за монопол на комунистическите партии върху властта в тези държави. Новият политически курс на Генералния секретар на ЦК на КПСС отстранява външните ограничения за демократизация в Източния блок и дава възможност за избухване на генерираното в продължение на десетилетия напрежение.

След като “перестройката” поставя Полша, Унгария и Чехословакия – страните, в които сталинският модел е внедрен най-трудно, при равни външнополитически условия, решаващо значение за развитието на процесите в тях придобиват вътрешните фактори, основните от които са управляващият комунистически елит, силно зависещото от неговата дейност икономическо състояние на съответната държава и активността на опозицията. Те са взаимосвързани, като всеки от тях влияе в различна степен върху обществено-политическото развитие в отделните централноевропейски страни.

Полша, Унгария и Чехословакия започват промените от различни изходни позиции. Не са еднакви нито политическите, нито икономическите им структури. Въпреки унификацията, до която води налагането на съветския модел, в отделните страни са налице определени особености. Те се проявяват по-отчетливо в края на 80-те години и оказват влияние върху началото на прехода. Макар че и в трите държави управляват коалиции, признаващи ръководната роля на комунистическите партии, Полската обединена работническа партия (ПОРП) има най-слабо влияние в обществото. В края на 80-те години в редовете ѝ членуват 5,8% от населението, докато Унгарската социалистическа работническа партия (УСРП) обединява 7,7%, а Чехословашката комунистическа партия (ЧКП) – 10,9% от гражданите². Заедно със своите сателити партията на Войчех Ярузелски не успява да се справи с политическата криза в страната. Това води до ерозията на ПОРП и до превръщането на “Солидарност” в масово опозиционно движение, под натиска на което се осъществяват демократичните промени в Полша.

¹ Както пише Т. Г. Аш, “Лишен от патерицата на съветския калашников, комунистическият елит нямаше как да не падне, защото нямаше нищо друго, с което да се задържи на власт.”, Аш, Т. Г., Ние народът. В: Избор, пролет-лято 1993, с. 3.

² Вандич, П., Цената на свободата. Историята на Източна Централна Европа от Средновековието до днес. Издателство “Отворено общество”, С., 1999, с. 324.

Активността на унгарския комунистически елит, който периодично предприема реформи, за да стабилизира системата, обуславя водещото му място в началото на прехода, както и липсата на социално напрежение в страната.

За разлика от полските и особено от унгарските управляващи, властите в Чехословакия се оказват напълно неспособни да отговорят на променената ситуация в Източния блок. Това води до бързия крах на ЧКП през есента на 1989 г. под натиска на най-големите масови протести в “лагера”, до тоталното ѝ отстраняване от властта и до превръщането на наследилите я Комунистическа партия на Чехия и Моравия (КПЧМ) и Словашка комунистическа партия (СКП) във второстепенни политически сили.

Икономическите показатели на трите централноевропейски държави също оказват влияние върху осъществяването на прехода. Най-индустриализирана от тях е Чехословакия (в промишлеността и строителството са заети 47,9% от трудоспособното население срещу 11,9% в селското стопанство), следвана от Унгария (38% срещу 20,4%) и Полша (37,4% срещу 27,7%)³. Икономическото развитие оказва пряко влияние върху жизненото равнище на населението и върху избора на стопанските механизми, чрез които да се осъществи преходът към пазарна икономика.

1. Успешният финал на “дългия поход” за поляците

Полша, най-непокорният от съветските сателити, първа започва трансформацията. Обществото се приспособява изключително трудно към наложената отвън политическа и стопанска система, което е причина за периодичните кризи в следвоенното развитие на страната – 1956, 1968, 1970-1971, 1976, 1980-1981 г. Притиснати от икономическите проблеми и от действащата опозиция в лицето на независимия профсъюз “Солидарност”, властите започват реформи преди началото на “перестройката”, а промяната на курса в Москва им дава възможност да ги задълбочат. “Кръглата маса”, проведена от 6 февруари до 5 април 1989 г. с участието на управляващите и опозицията при посредничеството на църквата, е пробив в системата от съветски тип⁴. За пръв път на масата за преговори сядат властта и опозицията.

³ *Беров, Л.* Икономиката на България и бившите социалистически страни: десетилетие по-късно (1989-1999). С., 1999, с. 43.

⁴ В края на август 1988 г., когато поради тежката икономическа криза Полша е залята от поредната стачна вълна, вътрешният министър Чеслав Кишчак оповестява

Постигнатите споразумения предвиждат постепенни политически и икономически промени в рамките на демократическия социализъм. Решава се бъдещата политическа система да бъде изградена върху основата на политическия плурализъм, свободата на словото, демократичния ред при формирането на всички управляващи органи, независимостта на съдебната система, силното местно самоуправление. Като най-належащи реформи се определят реализацията на принципа за профсъюзния и обществения плурализъм; признаването на правото на опозицията на легална дейност; новият закон за обществените обединения; стартирането на преобразуванията в правото и в съдебната система; разширяването на свободата на словото; съществената демократизация на принципите за избор на представителни органи. В гарант на демократичните промени се превръща действителното разделение на властите на изпълнителна, законодателна и съдебна. Предвижда се създаването на втора камара на парламента – сенат, както и учредяването на президентска институция с големи правомощия. Преговарящите страни постигат споразумение, което дава възможност на партийните реформатори да контролират реформите. Според него управляващата коалиция (ПОРП, Обединена селска партия, Демократическа партия и светски католически организации) трябва да получи 65% от местата в Сейма, а останалите 35% са оставени за свободен избор в два тура. Стоте депутатски места в Сената ще бъдат разпределени изцяло демократично. Предвижда се след изборите да се състави коалиционно правителство с председател от ПОРП. Първият президент трябва да бъде избран от двете камари на парламента, а следващите – чрез всеобщо гласуване⁵.

Въпреки че приетите решения не преодоляват противоречията между основните сили в полското общество, те ясно изразяват волята за промяна, която да осигури на страната по-добро бъдеще. За да стане възможно осъществяването на тази промяна, двете основни преговарящи страни правят отстъпки от предварителните си позиции, което дава основание споразуменията да бъдат наречени (полуиронично

готовността на властите за преговори с *представители от различни обществени и професионални сфери*. Въпреки че той не споменава директно названието “Солидарност”, на всички е ясно кой може да бъде основен партньор на управляващите. Условието, което страните си поставят за започване на преговори около “кръглата маса” (при проведените на 31 август сондажи), е стихване на стачките. Л. Валенса успява да го изпълни след няколко дни. *Paczkowski, A., Pół stuleci dżjîn Polska 1939-1989*. Academia, Praha, 2000, 348-349.

⁵ Porozumienia Okrągłego Stołu. Olsztyn, 1989, 10-12.

и полукритично) “делката на века”⁶. От дистанцията на времето А. Михник я определя като най-разумното политическо действие в полската история през ХХ век⁷. С безпрецедентното за “лагера” споразумение за поделянето на властта между комунистите и опозицията “кръглата маса” се превръща в модел за останалите страни зад “Желязната завеса” (с изключение на Румъния), които отхвърлят държавния социализъм.

Компромисните решения от една страна представляват политическа капитулация за ПОРП, а от друга ѝ дават шанс за понататъшно съществуване и дори за запазване на водещата роля в управлението (макар и за кратко). “Кръглата маса” се определя *като пространството, където трябва да се извърши “трансферът” на легитимността* – опозицията дава гаранции на комунистите за спазване на конституционния ред в замяна на нейното интегриране в институционната система⁸. Наред със своето узаконяване “Солидарност” получава възможност да участва в истински демократични избори четири години по-късно. Третият участник в разговорите – църквата, не прави отстъпки в полза на нито една от страните. За нея преговорите са потвърждение на собствената ѝ сила и авторитет в обществото.

⁶ Paczkowski, A., Op. cit., s. 354.

⁷ Михник, А., Възкресената независимост и демоните на нежната революция. В: 1989-1999 Десет години по-късно. Уроци за бъдещето. Фондация “Д-р Желю Желев”, с. 287.

⁸ Mink, G., Le paradoxe du compromis historique. In: La Grande secousse: Europe de l' Est 1989 – 1990 / sous la dir. De Pierre Kende et Aleksander Smolar, Press du CNRS, 1990, p. 55. Според полския изследовател Р. Бакер споразуменията от “кръглата маса” не са нищо друго освен институционализиране на политическата система, функционираща в страната през цялото осмо десетилетие на ХХ в. Той ги определя не като *преход от комуно-тоталитарна система към демокрация*, а като *ключов момент от трансформацията на политическата система в Полша от тоталитарна в авторитарна*. Бакер, Р., К вопросу о роли “Круглого стола” в процессе трансформации польской политической системы. В: Международный исторический журнал. Революции 1989 года в странах Центральной (Восточной) Европы: взгляд через десятилетие. In: <http://www.history.machaon.ru>. Такова схващане е твърде пресилено, тъй като след позволените от СССР през октомври 1956 г. известни демократични преобразувания системата в страната се отличава от съветския модел. Тя еволюира (подобно на останалите страни от Източния блок) от “недоразвит тоталитаризъм” в авторитаризъм. Драганов, Д., Демокрацията (минало, настояще и бъдеще). Университетско издателство “Св. Климент Охридски”, С., 2004, с. 90. В края на 80-те години режимът в Полша става един от най-либералните в социалистическия “лагер”. Въпреки че запазват ръководната роля на ПОРП в държавното управление, решенията на “кръглата маса” са преходен етап към истинската демокрация.

Предпоставките за реален плурализъм в полския обществен живот, създадени с решенията на “кръглата маса”, се узаконяват на парламентарните избори от 4 и 18 юни 1989 г.

Първите полусвободни избори в Източна Европа изиграват ролята на плебисцит “за или против реалния социализъм”. Вotът на избирателите категорично отхвърля провалилата се система, което подчертава нейната нелегитимност. Катастрофалната загуба на ПОРП и съюзниците ѝ създават условия опозицията да дойде на власт четири години по-рано от предвиденото на “кръглата маса”, с което нейните договорености изгубват смисъл. Полското общество гласува доверие на личностите, доказали в периода на продължителната нелегална борба, че могат да бъдат негов водач по пътя на демокрацията.

През лятото на 1989 г. в Полша се развива политическа криза, залогът за която е преминаването на властта в ръцете на опозицията. Тази криза е разрешена чрез нова “сделка” на принципа *Президентът ваш, премиерът наши*⁹, с което за пореден път се нарушават споразуменията от април. Докато при избора на държавен глава лидерите на “Солидарност” приемат кандидатурата на ген. Войчех Ярузелски и дори агитират в негова полза, то постигането на съгласие относно състава на бъдещото правителство се оказва изключително трудна задача, с която полските политици не успяват да се справят в продължение на месец. След дълги сондажи и консултации опозицията успява да наложи своето предложение и през септември е одобрено първото некомунистическо правителство в съветския блок начело със съратника на Лех Валенса Тадеуш Мазовецки¹⁰.

Формирането на многопартиен кабинет в Полша предопределя пътя на развитие на страната. Той трябва да ликвидира остатъците от стария режим, тъй като голяма част от номенклатурата остава на своите места. Първите стъпки в тази насока обаче са твърде умерени, защото

⁹ На 3 юли 1989 г. в печатния орган на “Солидарност” “Газета Виборча” излиза статия на Адам Михник, озаглавена *Президентът ваш, премиерът наши*.

¹⁰ В новото правителство един до друг застават дисидентът Яцек Курон като министър на труда и социалните грижи и ген. Чеслав Кишчак, който продължава да ръководи вътрешното министерство. ПОРП си запазва и министерството на отбраната начело с ген. Флориан Шивицки, но се отказва от министерството на външните работи в полза на безпартийния професор по международно право Кшишоф Скубишевски. Последното от стратегическите министерства – на финансите, се оглавява от икономиста от “Солидарност” Лешек Балцерович. Формирането на новото правителство е подкрепено и от СССР. Два дни след назначаването на Т. Мазовецки за премиер във Варшава пристига шефът на КГБ В. Крючков. Разговорът, който води с новия министър-председател в присъствието на ген. Ч. Кишчак, успокоява “големия брат” и полският преход получава неговата “благословия”. *Mink, G., Op. cit., p. 57.*

“полският експеримент” остава единствен в Източна Европа до ноември 1989 г. Значение има и фактът, че той е постигнат чрез компромисно решение и национално помирение, което предполага отказ от отмъщение над довчерашните противници. Както отбелязва А. Михник, *Философията на правителството на Т. Мазовецки се основава на непрестанни, но и предпазливи реформи... Мазовецки искаше да неутрализира всички социални конфликти, които са естествено следствие от преобразуванията*¹¹.

Най-сериозното изпитание пред полското общество безспорно е преодоляването на икономическата криза (цените на хранителните стоки са се повишили с 312,6% в сравнение с 1988 г.). За справяне с огромната инфлация новият финансов министър разработва програма за икономически реформи, известна като “план Балцерович”¹². Полските икономисти се стараят да изпълнят условията на международните финансови институции, за да могат да получат нови заеми. За целта се разработва правителствена програма за икономии, която съответства на ортодоксалната макроикономика: стабилизиране на цените в най-близките месеци; драстично редуциране на бюджетния дефицит; строг контрол върху кредитната експанзия и процентните лихви; достигане до еднороден и реалистичен валутен курс и до разменност на златото; ограничаване на увеличаването на заплатите¹³. Рестриктивната политика неминуемо води до известно разочарование от реформите, проявило се и при избора на държавен глава в края на 1990 г., когато Л. Валенса печели на втория тур.

Процесите, започнали през 1989 г. в Полша, поставят началото на верижна реакция, довела до рухването на държавния социализъм в източната част на Стария континент. Върху тяхното протичане оказва влияние както фактът, че страната прави пробив в съветския блок и първа поема “пътя към Европа”, така и тежкото икономическо състояние, наследено от предходния период. Първият фактор обуславя компромисния характер на договореностите, постигнати през април 1989 г. Споразуменията от “кръглата маса” откриват пътя за голямата

¹¹ Михник, А., Цит. съч., с. 290.

¹² Тя предвижда приватизация на промишлеността; либерализация на съществуващите пазари и въвеждане на капиталов пазар; продажба на недвижими и промишлени имоти от държавата на частни лица, включително и облекчения за чужденци. Mink, G., p. 59.

¹³ Сакс, И., Полша и Бразилия: борбата е една и съща: новият катехизис. В: След тоталитаризма накъде: Проблеми на прехода към пазарна икономика и гражданско общество. С., 1991, с. 249. За “шоковата терапия” вж. също: Ослунд, А., Шоковая терапия в Восточной Европе и России. М., 1994; Шацки, Й., Либерализъм след комунизма. С., 1996.

промяна, но и предопределят начина, по който тя ще се осъществи. Реформирането на системата започва постепенно, чрез постоянни “сделки” между управляващите и опозицията. Падането на комунизма в европейски мащаб донася на поляците чувство на забавяне. За запазването на консенсуса е необходимо спешно ускоряване на промените. “Революцията” (по израза на Т. Г. Аш) трябва да отстъпи място на революционните преобразувания. След като това става, през 1990 г. страната успешно приключва първия етап от прехода към демокрация и пазарна икономика. Поради влиянието на втория фактор стопанските реформи причиняват сериозни негативни последици, в резултат на които значително се понижава жизненият стандарт на населението. “Шоковата терапия” на финансовия министър Балцерович се оказва успешна и в края на 90-те години Полша, единствена от бившите съветски сателити, се намира в по-добро икономическо състояние, отколкото през социалистическия период.

2. Краят на “кадаризма” в Унгария

Унгария, възприемана на Запад като *най-живата барака на социализма*¹⁴, също принадлежи към групата на искрените последователи на “перестройката”. Ръководени от принципа *който не е против нас, е с нас*, властите предприемат ограничени реформи, които имат за цел стабилизирането на системата и са известна компенсация за смазването на революцията от 1956 г.¹⁵ В катализатор на промените се превръща икономическата криза, обхвананала страната от началото на 80-те години на XX в. Унгарските ръководители, свикнали да се приспособяват към изменящите се условия, като извършват определени реформи, отново се придържат към тази политическа линия. Именно управляващият елит от УСРП е основният двигател на промените в страната. На него принадлежи инициативата да оглави процеса на демократизация още преди промяната на курса в СССР. “Перестройката” на Горбачов просто “легализира” опитите за

¹⁴ Kende, P., L'énigme de Gorbatchev ou le préalable. In: La Grande secousse: Europe de l'Est 1989-1990/ sous la direction de Pierre Kende et Aleksander Smolar. Press du CNRS, 1990, p. 27.

¹⁵ Изправено пред задачата да възстанови загубеното доверие на унгарците в УСРП, през 1967 г. правителството на Я. Кадар изработва цялостна програма за икономическа реформа. В резултат на тази реформа се оформя нова, сложна структура на унгарското общество. Новите групи поставят на дневен ред и въпроса за политическия плурализъм. Вж.: Irmanová, E., Kádárismus vznik a pád jedné iluze. Karolinum, nakladatelství Univerzity Karlovy, Praha, 1998.

преобразувания и води до тяхната радикализация. Другият фактор за разграждането на социализма са опозиционните движения. За разлика от “Солидарност” в Полша, те нямат толкова силно влияние сред обществото и активизират дейността си през втората половина на 80-те години благодарение и на сравнително толерантното отношение на властта. Липсата на силна конфронтация (както по време на военното положение в Полша) между опозицията и управляващите в Унгария обуславя дори известни прилики при избора им на пътища за излизане от кризата. Двете страни са на мнение, че са необходими по-решителни и последователни икономически реформи, както и промени в политическата система. Разликата е в приоритетите. Партийните реформатори имат първостепенен интерес от преобразувания в областта на икономиката, а опозиционните сили – в политическата сфера. През 80-те години между държавата и обществото се създава т. нар. “патова ситуация”¹⁶. Комунистическата власт осъзнава своята неспособност да запази доминиращото си положение в страната, но не е готова да отстъпи властта. Тя приема (в края на 1988 г.) наложилия се плурализъм, без обаче да го легитимира официално. По такъв начин партийният елит от една страна удължава агонията на режима, а от друга дава възможност на опозицията (която не е закалена в продължителна политическа борба) да натрупа опит, който ще ѝ бъде много необходим за бъдещото управление на страната.

През 1989 г. комунистическият елит, сред който връх вземат реформаторите, задълбочава неизбежните промени в държавата. В началото на годината са направени две важни крачки в тази посока – на 11 януари парламентът приема закон за събранията и сдруженията, според който могат да възникват различни политически партии¹⁷, а на партиен пленум през февруари УСРП се отказва от гарантираната ѝ в конституцията ръководна роля в обществения живот и наред с това се

¹⁶ *Irmanová, E.*, Op. cit., s. 79.

¹⁷ През първата половина на 1989 г. възникват дузина политически партии. Те могат да бъдат разделени на три групи. Най-влиятелната от тях обединява партиите, възникнали от демократичната опозиция, които съществуват като движения още преди приемането на закона – УДФ, ССД и Съюз на младите демократи. Те са най-сериозният опонент на УСРП. Втората група образуват старите исторически партии, активни преди 1949 г., които през пролетта на 1989 възстановяват своята дейност – Социалдемократическа партия, Християн-демократическа партия, Независима партия на дребните селяни и др. В третата група се включват малките партии, чийто членски състав не надвишава 100 души. Характерно за тях е, че не критикуват УСРП като управляваща партия (за разлика от първите две групи), а съсредоточават своята критика по адрес на новосъздадените партии, които наричат “опозиция на опозицията”.

обявява за създаването на правова държава¹⁸. Тези актове бележат зараждането на ново плуралистично общество и са отправната точка на всички следващи събития през “годината на чудесата”. Те са последвани от преоценката на случилото се през 1956 г., като официално се обявява, че не става дума за контрреволюция, а за народно въстание, което е реакция срещу нечовешкото управление на Матиаш Ракоши¹⁹.

На всички е ясно, че новият прочит на историята от средата на 50-те години ще доведе до реабилитацията на Имре Над²⁰ и на принципите на неговата политика. Това от своя страна ще породи съмнение относно легитимността на режима, установен след потушаването на Унгарската революция. Символът на този режим Янош Кадар се оттегля от политическия живот през май 1989 г. поради сериозно влошеното му здравословно състояние, което бележи и своеобразния край на епохата в унгарската история, наречена “кадаризъм”. Свидетелство за скъсването с миналото е и премахването на телените ограждения по австрийско-унгарската граница²¹, напомнящи за “Желязната завеса”.

Следващата стъпка на дирижиращите промените унгарски управляващи е организирането на “кръгла маса”. За разлика от Полша, където в разговорите с представителите на властта участва само умерената опозиция в лицето на нелегалната “Солидарност” (тъй като плурализмът още не е признат), в Унгария многопартийността съществува официално от началото на годината и партията няма да има успех, ако посочва събеседниците си. Това е една от основните причини дебатите за бъдещето на Унгария да се проведат на два етапа. След приключването на двете паралелно провеждащи се “кръгли маси” – на управляващите и избраните от тях организации, от една страна, и на неформалните групи, от друга, се постига споразумение за организиране на “Национална кръгла маса”. Тя е наречена “преговорната революция на Унгария” и започва на 13 юни 1989²².

¹⁸ *Yannakakis, I.*, La secousse. In: La Grande secousse... Op. cit., p. 35-36.

¹⁹ *Irmanová, E.*, Kádárismus vznik a pád jedné iluze. Karolinum, nakladatelství Univerzity Karlovi, Praha, 1998, s. 164.

²⁰ В по-старата литература също и Имре Наги, на унгарски език *Nagy Imre* – бел. ред.

²¹ Срещу икономическа помощ от Запада в края на май 1989 г. Унгария започва да премахва металните ограждения по границата с Австрия. *Yannakakis, I.*, Op. cit., p. 36.

²² В разговорите участват три страни: УСРП; представителите на опозиционната “кръгла маса” (9 партии и организации); традиционните обществени организации (Унгарският национален фронт, профсъюзите, младежкият съюз и др.). В своето изказване при откриването на “Националната кръгла маса” Карой Грос уверява

Три дни след нейното откриване в Унгария се извършва истинската преоценка на събитията от есента на 1956 г., с което се затваря най-болезнената страница от историята на страната. На 16 юни 1989 г. тържествено са препогребани тленните останки на Имре Над. Неговата реабилитация бележи моралния крах на насилствено наложения режим и извършва “революционната” промяна в общественото съзнание. След този символичен за региона акт УСРП започва бързо да губи своето влияние. Въпреки че продължава да ръководи реформите, тя осъзнава, че се нуждае от незабавна и кардинална промяна, ако иска да остане сериозен политически фактор.

През лятото на 1989 г. демократичните процеси се ускоряват. На частичните законодателни избори²³ от юли с. г. в листата на Националния патриотичен фронт за първи път участват независими кандидати. Печелят представителите на опозицията, в резултат на което унгарският парламент престава да бъде еднопартиен по състав. В неговата работа се включват нови личности, изразяващи възгледите на различни партии (УДФ, ССД, ХДНП и др.). По такъв начин плурализмът става действащ, а не само формално признат.

Безспорната либерализация на управлението в Унгария се потвърждава и от някои външнополитически действия. На 19 август 1989 г. в малкия град Сопрон (на границата с Австрия) е организиран разрешен от властите пикник, на който присъстват и чуждестранни туристи. След края на проявата около 500 източногерманци, смесени с австрийските и унгарските граждани, преминават на австрийска територия²⁴. Поставено е началото на масова емигрантска вълна в Европа. Хиляди жители на ГДР напускат родината си заради отказващия да се реформира режим на Е. Хонекер. “Фаталният удар” върху този консервативен режим е нанесен на 10 септември 1989 г. След безрезултатни преговори с източногерманските управляващи унгарският премиер М. Немет и външният министър Д. Хорн провеждат

присъстващите, че партията е привърженик на мирния преход и се разграничава от остатъците на сталинския модел. Той посочва: *УСРП, заедно с другите политически сили, се стреми към изграждане на демократично и социалистическо конституционно общество*. Водачът на опозицията Имре Коня отбелязва, че тяхната цел също е осигуряването на мирен преход към демокрация, която *наистина да отстоява волята на народа*. Opening Full session the National Roundtable Negotiations. In: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/news/19991105/13jun89.htm>

²³ Редица именити в миналото депутати са принудени да подадат оставка под натиска на общественото мнение. Това налага провеждането на частични избори за освободените от тях места.

²⁴ *Yannakakis, I.*, Op. cit., p. 37.

в Бон тайна среща с канцлера на ФРГ Х. Кол, на която вземат решение да отворят границата с Австрия²⁵. През първите три дни повече от 15 хиляди източноевропейци преминават граничните пунктове, за да се отправят към “страната на своя избор”²⁶. Този ход на унгарските дипломати дава тласък на революционната вълна от есента на 1989, предизвикала падането на комунистическите режими на Стария континент.

Седмица след предприемането на този значим външнополитически ход са подписани заключителните договорености на “Националната кръгла маса” (18 септември 1989)²⁷. Те определят основните принципи за създаването на политически и юридически условия за мирен преход към демократична правова държава с многопартийна система и търсят изход от обществената и стопанската криза. Приемат се редица предложения за закони и за допълнения към конституцията, които се отнасят до оформянето на конституцията, учредяването на конституционен съд, статута на политическите партии, изборната процедура, промените в Наказателния закон и Кодекса на труда и др.²⁸ Един от най-важните резултати от работата на “кръглата маса” е постигнатата договореност парламентарните избори да се проведат през пролетта на 1990 г., но за разлика от полските те ще бъдат напълно свободни.

През есента на 1989 г. в Унгария се извършват изключително важни промени, които маркират окончателното скъсване с партийно-държавната система и поставят началото на демократичното развитие на страната.

На XIV си конгрес (6-9 октомври 1989) УСРП обявява края на своето съществуване и на предишната концепция за социализма, изчерпали своите възможности и резерви. Създава се УСП, която се отказва от порочната система на бюрократичната партийна държава и

²⁵ Архив на БТА, Справочна редакция “Международна информация”, Коментари, анализи и прогнози, бр. 09 от 5 ноември 1990, Анализ 19.

²⁶ Волков, В. К., Революционные преобразования в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. В: Вопросы истории, кн. 6, 1990, с. 29.

²⁷ Споразуменията са подписани от УСРП, от опозиционните организации – Обществото Байчи-Жилински, Независимата партия на дребните собственици, Християн-демократическата народна партия, Унгарския демократичен форум, Унгарската народна партия, Унгарската социалдемократическа партия, и от обществените организации и движения. *Irmanová, E.*, Op. cit., s. 174. Съюзът на свободните демократи, Съюзът на младите демократи и независимите профсъюзи отказват да се присъединят към тях. *Ash, T.G.*, Rok zázraku. Lidové noviny, Praha, 1991, s. 45.

²⁸ *Irmanová, E.*, Op. cit., s. 174-175.

от принципа на демократическия централизъм. В същото време тя се смята за наследница на реформаторските стремежи в УСРП и на традициите на комунистическото и социалистическото движение.

Краят на управляващата партия от болшевишки тип е последван от ускоряване на демократичните преобразувания, в резултат на които Унгария действително се превръща в правова държава. На 18 октомври 1989 г. парламентът одобрява промени в конституцията, договорени на “кръглата маса” по предложение на опозицията. От наименованието на страната отпада определението “народна” и се променя преамбюлът на Основния закон. Според новия му текст *Унгарската република е независима демократична държава, основана на властта на закона и на признаването на равноправието на ценностите на буржоазната демокрация и демократическия социализъм*²⁹. В следващите дни парламентът гласува закона за функционирането и стопанската дейност на партиите, който дава юридическата основа на прехода към многопартийност, и закона за избора на депутати³⁰ и на президент³¹. Премахнат е президиумът на републиката, решено е да се разформирова работническата милиция и е приет закон за създаването на Конституционен съд. Утвърдени са още свободата на словото и печата, свободата на сдруженията, променена е датата на националния празник, както и гербът на страната, от трикоълора са премахнати сърпът и чукът³².

Официалното скъсване с комунистическия период става на 23 октомври 1989, когато се чества 33-годишнината от началото на Унгарската революция. На тържествена церемония на площад “Лайош Кошут” от централния балкон на сградата на парламента председателят на Държавния съвет и временно изпълняващ длъжността президент М. Сюрьош провъзгласява Унгарската република. В Деня на национална памет унгарското общество започва нов етап от историческото си развитие – изграждането на демокрация от западен тип.

²⁹ Цит по: *Irmanová, E.*, Op. cit., s. 176.

³⁰ Смесеният избирателен закон от октомври 1989 г. предвижда 176 (от 386) мандата да се разпределят по мажоритарен принцип, а останалите 210 да се разпределят между партиите според пропорционалното гласуване и приетите корекции на ниво национална листа. По-подробно вж.: *Арто, А.*, Избори, формиране на коалиции и Конституцията в Унгария. В: Политически изследвания, кн. 4, 1995, с. 379.

³¹ Първоначално за поста държавен глава са издигнати пет кандидатури – Имре Пожгай от УСРП, министърът на правосъдието Калман Кулчар от Отечественния народен фронт, професорът по история Лайош Фюр от УДФ, журналистът депутат Золтан Кирай от Социалдемократическата партия и Шандор Рац от Партията на октомври.

³² *Fejto, F.*, Fin des demokraties populaires. Paris, 1992, p. 274.

За преодоляване на икономическата криза на държавния социализъм, довела до натрупването на голям външен дълг (на декемврийската сесия на парламента премиерът М. Немец съобщава, че унгарският външен дълг е 19 млрд. долара и до края на годината вероятно ще се увеличи с още 1 млрд.), се приема тригодишната антикризисна програма на правителството, в разработването на която вземат участие и опозиционните партии. Тя предвижда преминаването към новия икономически модел да се осъществи посредством промяна на отношенията на собственост, широка приватизация и поощряване на предприемачеството, развитие и укрепване на пазара. Реализацията на тези идеи изисква либерализация на механизмите за регулиране на цените, импорта и работните заплати; значително съкращаване на държавните разходи и възстановяване на баланса на държавния бюджет, като най-напред се ликвидират нерентабилните производства и се прекратят дотациите. Необходима е радикална промяна на външноикономическите връзки, насочена към интегриране със Западна Европа, широко привличане на чуждестранен капитал, въвеждане на пазарни отношения в търговията със СССР и страните от СИВ³³. Най-тежкото задължение, което кабинетът поема, е дълговете да се изплащат на всяка цена, при това с нарастващи темпове. През 1990 г. отделените за целта средства ще се равняват на близо 3 млрд. долара, през 1991 г. – на повече от 3,5 млрд., а през 1992 г. – на над 4 млрд.³⁴ Някои от мерките – като валутните ограничения и промените в данъчното облагане, се посрещат с неодобрение от населението.

Икономическата програма, подготвена под ръководството на М. Немец, влиза в сила едновременно с “плана Балцеревич” и също има за цел да изведе страната от стопанската криза. За разлика от “шоковата терапия” обаче тя не предвижда такива драстични финансови ограничения, тъй като състоянието на унгарската икономика (макар и кризисно) е значително по-добро от това на полската.

Унгария става втората държава, успяла да премине успешно препятствието на демократичната еманципация. След като полската победа слага край на мита за вечността на Партията-Държава, унгарската промяна дава възможност за връщането към “нормална”, “буржоазна” демокрация. Като се съобразява с политическата и икономическата ситуация в страната и се възползва от полския пример, властта официално признава съществуващия плурализъм, напълно отстранява консерваторите от партийното ръководство, започва

³³ Централно-Восточная Европа... Цит. съч., с. 417.

³⁴ в. Работническо дело, бр. 346 от 12 декември 1989, с. 5.

переговори с представители на почти всички значими партии и обществени организации. Реабилитацията на И. Над и преоценката на събитията от 1956 г. променят обществените настроения и стават катализатор на трансформацията, в израз на която се превръщат споразуменията от “Националната кръгла маса”, осигуряващи постепенната смяна на системата. Саморазпускането на УСРП и приемането на конституционните поправки, насочени към създаването на истинска правова държава, узаконяват съществуващата ситуация в страната. Инициаторите на реформите признават, че не са способни да отговорят на очакванията на обществото и дават възможност на опозицията да навлезе във властта преди самите избори.

Победата на Демократичния форум на напълно свободните избори от 25 март и 8 април 1990 г. слага край на периода на договаряне между социалистите и опозиционните партии и утвърждава Унгария като първата стабилна политическа демокрация в региона. Като се базира на реформите, проведени от стария режим, и на обществено-икономическата обстановка в държавата, новият управляващ елит не се впуска в излишни рискове и предпочита постепенното осъществяване на кардиналните промени. Това му позволява да извърши най-плавния преход към демокрация и пазарна икономика в Източна Европа.

3. Рухването на “нормализаторския” режим в Чехословакия

След разгрома на “Пражката пролет” в Чехословакия се установява един от най-консервативните режими в Съветския блок, който отрича всеки друг модел на обществено развитие, освен наложения като резултат от действието на доктрината “Брежнев”³⁵. Той може да функционира само при условие, че е изолиран от държави с различна политическа и икономическа система. По тази причина единствените възможни връзки са със СССР и с другите братски страни, но и те са ограничени до контакти на институционално равнище³⁶.

³⁵ За режима на “нормализация” по-подробно вж.: *Rupnik, J.*, Histoire du Parti communiste tchécoslovaque. Presses de la Fondation nationale des sciences politique, Paris, 1981; “De la “normalisation” d’ une crise á la crise d’ une normalisation”. In: *Politique Étrangère*, 1984, № 3. За отношението на властите към обществото като цяло и към проявите на разномислие вж.: *Хавел, В.*, Задочен разпит. С., 1992.

³⁶ Неофициалните връзки са нежелани, а отношенията с некомунистическите страни са съвсем невъзможни. От есента на 1969 г. са въведени ограничения, които правят пътуването на чехословашки граждани на запад практически невъзможно. Режимът няма интерес дори от контакти между неговите граждани и граждани или институции

Чехословашкият управляващ елит, който не възприема принципите на съветската “перестройка” (като се оправдава, че необходимите реформи са извършени през 1968 г.), не променя методите си на управление дори когато в Полша и Унгария се пристъпва към официално признаване на опозицията.

На заседание на Политбюро на ЦК на ЧКП от януари 1989 г. се изказва мнението, че е необходимо да се вземат мерки срещу активистите на нелегалните групи, които увеличават влиянието си в обществото. Те трябва да бъдат изолирани и да се ограничат възможностите за тяхната организационна интеграция. Ситуацията в дисидентското движение е определена като постепенно политизиране на дейността на “вътрешните неприятели”, които са ръководени и подкрепяни от диверсионни и емигрантски центрове. Решава се да им се противодейства чрез комбинацията от политически, административни, а в случай на нужда и репресивни средства³⁷.

Именно до последните мерки прибягват властите за осуетяване или разгонване на демонстрациите от средата на януари 1989 г. по време на честванията, посветени на 20-годишнината от самозапалването на Ян Палах³⁸. Арестуван е и опозиционният лидер Вацлав Хавел, който месец по-късно, макар и без доказателства, е осъден на девет месеца затвор. Вместо да стресне опозицията, този акт раздвижва обществеността и обединява дори т. нар. перестройчици в общ фронт с дисидентите против своеволията на управляващия елит. Активизират се и дейците от времето на “Пражката пролет”, които (макар и изолирани от обществения живот) също изразяват своето недоволство от забавянето на реформите. Организираната в началото на май акция за освобождаването на Хавел постига успех и той е освободен.

До есента на 1989 г. недоволството от режима се изразява главно чрез организирането на подписки, основното искане на които е за

от социалистически държави, ако там политическите и икономическите условия се отличават от тези в Чехословакия. Затова е ограничено пътуването до Югославия, а по-късно до Унгария и Полша. *Rychlik, J., Rozpad Československa. Česko-slovenské vztahy 1989-1992.* Akademic Elektronick Press, Bratislava, 2002, s. 17.

³⁷ *Otáhal, M., Opozice, moc, společnost 1969/1989. Ústav pro soudobé dějiny, Maxdorf, Praha, 1994, s. 86.*

³⁸ На 2 януари 1989 г. 13 представители на независими граждански движения изпращат до отдела за вътрешни работи на Първи пражки районен народен съвет информация за организирането на възпоменателен акт в памет на Я. Палах, самозапалил се в знак на протест срещу съветската окупация. Отделът забранява неговото провеждане, но гражданските движения решават, че според закона организирането на такава проява не изисква специално разрешение. *Кризеова, Е., Вацлав Хавел – поет и президент.* Издателство на БАН, С., 1992, с. 196.

освобождаване на политическите затворници, а също и за диалог с властта и за легализация на самиздатовските списания (най-вече на “Лидове новини”)³⁹.

Новата ситуация в региона, очертана от реформите в Полша и Унгария, неизбежно оказва влияние върху чехите и словаците и на демонстрацията, отбелязваща 21-та годишнина от разгрома на “Пражката пролет” (21 август), наред с осъждането на чуждестранната военна окупация се отправят и искания с политически характер – за “кръгла маса” и за свободни избори. Независимо от насилственото разпръскване на манифестацията⁴⁰ опозицията формулира по-нататъшната си стратегия – обществото трябва да оказва натиск върху управляващите чрез петиции. Приоритетът на мирните средства има за цел да направи възможен диалога с властта, в резултат на който поляците и унгарците започват постепенната смяна на системата.

Активизирането на алтернативните организации и движения (макар и главно в столицата) съвпада със съставянето на некомунистическото правителство в Полша, с отварянето на австрийско-унгарската граница и с приключването на “Националната кръгла маса” в Будапеща. Напразни обаче остават надеждите на опозицията чехословашкото партийно и държавно ръководство да последва примера на своите колеги и да направи някакви отстъпки в духа на “перестройката”. На започналия на 11 октомври 1989 г. (само няколко дни след саморазпускането на УСРП) XV пленум на ЦК на ЧКП се разглеждат единствено традиционните за такива форуми проблеми. В своя отчет генералният секретар Милош Якеш заявява, че

³⁹ Най-значимият документ от този период е петицията *Няколко изречения*, подготвена през юни от група дисиденти с участието на В. Хавел и други членове на “Харта 77”. В документа се подчертава необходимостта от смяна на обществения климат като главно условие за пълноценни преобразувания (от нова конституция до икономически реформи). Петицията изисква също да бъдат освободени политическите затворници, да бъдат признати и да се даде възможност да възникват независими инициативи, включително и независими профсъюзи. Поставя се искането за премахване на цензурата и на политическата манипулация на съобщителните средства, за легализация на независимите информационни източници, за свобода на събранията и на вероизповеданието. Авторите се обявяват за откриването на обществена дискусия не само за периода на 50-те години, а и по въпросите табу – за “Пражката пролет” и за последвалата я “нормализация”. Петицията е публикувана в: *Lidové noviny*, Léto 1989.

⁴⁰ Арестувани са 376 човека, а двама унгарци от ФИДЕС, присъединили се към манифестацията в знак на солидарност, са задържани и бити в милицията. В резултат на тази случка 500 души започват гладна стачка пред чехословашкото посолство в Будапеща. *Le Monde*, 30. 08. 1989.

политическата ситуация в страната като цяло е стабилна и народът поддържа политиката на ЧКП⁴¹. Той очертава най-важните задачи пред партията – подготовка за предстоящия през май 1990 г. XVIII конгрес, изпълнение на плана за социално-икономическо развитие, създаване на условия за въвеждането (от 1 януари 1990 г.) на новия стопански механизъм. Не се обсъждат никакви въпроси, свързани с дейността на неформалните групи и с плурализма на мненията. Няколко дни по-късно, от името на ЦК Й. Ленарт категорично отхвърля всякаква възможност за “кръгла маса” по подобие на полската или унгарската. *Тези, които предлагат такова решение, не представляват никого освен самите себе си или най-много реакционни, шовинистични, античехословашки сили*⁴². В реч пред ръководителите на Националния фронт друг представител на комунистическия елит – Карел Урбанек, заявява, че под предлог за реформи и демократизация членовете на “Харта 77” и другите опозиционни групи целят да дестабилизируют и ликвидират социалистическата система⁴³.

Най-странното обяснение за това, което отличава Чехословакия от Полша и Унгария, дава секретарят на ЦК по идеологическите въпроси Ян Фойтик. Според него, благодарение на своите демократични традиции и на по-краткотрайното пряко влияние на сталинизма в страната, Чехословакия има шанса сталинските деформации да оставят много по-малко следи, отколкото у съседните държави⁴⁴. Партийният функционер вероятно не взема под внимание факта, че именно чехословашкият политически елит продължава да се придържа към методите на управление, въведени от “бащата на народите”. Неговото становище е поредно доказателство за отказа на режима реално да оцени положението в страната и в региона и да предприеме действия, които да му позволят да остане и в бъдеще важен политически фактор. Свикнали на дългогодишното “покровителство” на СССР, апаратчиците продължават да подхранват илюзиите си за

⁴¹ Proks, P., Československo na cestě k demokracii (listopad 1989 – červen 1990). In: Slovanský přehled, Praha, 1990/5, s. 420. Тези твърдения на партийния лидер са доста далеч от действителността. Различни слоеве от чехословашкото общество, включително и редови партийци, остро критикуват политиката на ръководните органи и искат решителни кадрови промени. Самият М. Якеш няма авторитет сред населението. Той е смятан за недостатъчно културен и образован човек, което се отразява върху формирането на представата за цялата комунистическа номенклатура. Щербаклова, Ю., Политическите сили Чехословацкой революции. В: МИЖ... Цит. съч.

⁴² Rudé právo, 19. 10. 1989.

⁴³ Fejto, F., Op. cit., p. 298.

⁴⁴ Пак там.

стабилността на системата. Свързвайки демократичните промени с края на комунистическия монопол (както става в Полша и Унгария), те се стараят да “предпазят” своята държава от подобна перспектива.

Режимът пропуска последната възможност за равноправен диалог с алтернативните групи, изпращайки органите на реда срещу мирните демонстранти, отбелязващи 71-та годишнина от създаването на Чехословакия (28 октомври 1989 г.)⁴⁵. Репресиите отдавна са неефективни и още на следващия ден опозицията отново излиза на улицата. Напрежението продължава да нараства⁴⁶, а пропагандата между “нас” и “тях” става непреодолима.

В средата на ноември 1989 Чехословакия остава единствената централноевропейска държава, изолирана от демократичните процеси, обхванали Източния блок. Съвсем неочаквано както за управляващите, така и за опозицията студентската демонстрация от 17 ноември поставя началото на кардиналните политически промени, ликвидирала комунистическата система⁴⁷.

Докато студентите и актьорите отговарят на репресиите срещу мирната демонстрация с повишена активност, поставяне на искания (главно за разследване на действията на силите за сигурност на 17 ноември) и търсене на средства за тяхното постигане, опозицията

⁴⁵ При намесата на полицията и силите за сигурност демонстрантите реагират със спонтанни викове “гестапо”. *Otáhal, M. Op. cit., s. 62.*

⁴⁶ В периода 11-17 ноември 1989 г. в Теплице, Литвинов, Мост и Дечин са организирани демонстрации срещу катастрофалното жизнено равнище, които бързо придобиват антикомунистически характер. *Rychlík, J., Rozpad Československa. Československé vztahy 1989-1992. Akademické Elektronické Press, Bratislava, 2002, s. 68.*

⁴⁷ На 17 ноември 1989 г. властите разрешават да се организира демонстрация по повод 50-годишнината от убийството на Ян Оплетал от нацистите. (Студентът по медицина Ян Оплетал е ранен смъртоносно по време на антифашистка манифестация и умира на 11 ноември 1939 г. Погребението му на 15 ноември се превръща в масова протестна акция срещу окупаторите. В отговор на това на 16 срещу 17 ноември нацистите арестуват 1200 студенти и по нареждане на Хитлер затварят всички висши учебни заведения.) След края на позволената демонстрация една част от студентите се насочват към “Вацлавския площад”, което обхваща органите на реда. Те не могат да реагират адекватно и брутално разпръскват манифестиращите. Разпространената от някои западни медии новина за смъртта на един от демонстрантите води до ескалация на напрежението, в резултат на което започват стачките на студентите и артистите, поставили началото на “нежната революция” в Чехословакия. За студентската демонстрация от 17 ноември 1989 г. и нейното значение за “нежната революция” по-подробно вж.: *Иванова, Д., “Вземи със себе си цвете” – за ролята и мястото на студентската демонстрация от 17 ноември 1989 г. в чехословашката “нежна революция”*. В: Тероризъм, интелектуализъм, балкански безпокойства, Благоевград, 2005, с. 193-201.

реагира с известно закъснение. Останала в периферията на събитията⁴⁸ (тъй като не е организатор на демонстрацията), тя е изненадана от първоначалното им развитие. Бързото разпространяване на протестите срещу режима на М. Якеш активизира независимите инициативи и те приемат предизвикателството да оглавят недоволството.

Във вечерните часове на 19 ноември 1989 г. представители на различни опозиционни групи⁴⁹, на някои некомунистически партии от Националния фронт⁵⁰ и отделни комунисти, несъгласни с политиката на управляващите, създават Граждански форум (ГФ). В приетия същата вечер апел се посочва, че новото движение изразява идеите на *онази част от чехословашкото общество, която постоянно критикува политиката на съвременното чехословашко ръководство и която е дълбоко потресена от жестоката касапница, устроена от пражската полиция срещу мирната демонстрация на студентите*⁵¹. Учредителите на Форума са готови да започнат преговори с властите относно критичната ситуация в страната.

Значително по-слабата и неконформистки настроена словашка опозиция, представена предимно от екологични клубове и културни дейци, също реагира на новината за насилствената разправа с демонстрантите в Прага. На 19 ноември (преди да е разбрала за учредяването на ГФ) тя организира подписка срещу полицейската бруталност в столицата на страната, а на следващия ден в Братислава официално се създава Обществеността против насилието (ОПН) – словашкият аналог на ГФ⁵². Новото обединение възниква независимо от ГФ като непосредствена реакция на интелектуалците в Словашката република срещу “касапницата” в Прага. Въпреки че изразява тяхната солидарност с жертвите на репресиите в Чехия, то отразява

⁴⁸ Тъй като опозицията не е организатор на демонстрацията, много от нейните активисти не са в Прага (В. Хавел е в Храдечек).

⁴⁹ “Харта 77”, Чехословашки хелзинкски комитет, Кръг на независимата интелигенция, Движение за граждански свободи, Артфорум, Възраждане (Obroda), Чехословашка независима инициатива, независими студенти и др.

⁵⁰ Присъстват представители на Чехословашката социалистическа партия, на Чехословашката народна партия и на църквата.

⁵¹ Suk, J., Občanské forum. Listopad-prosinec 1989. II díl. Dokumenty, Doplněk, 1998, dok. 1, s. 13.

⁵² Rychlík, J., Op. cit., s. 72. Подразделения на ОСН не възникват в цяла Словакия. В Кошице, където културните връзки с Прага са по-силни, отколкото тези с Братислава, опозицията създава “филиал” на ГФ. Извън ОСН остава и голяма част от унгарското малцинство в Южна Словакия, което се обединява в *Унгарска независима инициатива*, чиято програма до голяма степен наподобява исканията на ГФ. Пак там, с. 73.

самостоятелното развитие на словашката опозиция в борбата ѝ за демокрация.

Макар че афишират (по принцип) готовност за диалог и се обявяват за политическо разрешаване на съществуващите проблеми, трите правителства (чешкото, словашкото и федералното) са *съгласни с мероприятията, които имат за цел да възстановят реда, да запазят собствеността и живота на гражданите*⁵³. Подобна позиция е много по-близка до традиционната “нормализаторска” политика, отколкото до каквито и да било опити за преустройство на системата, и неизбежно увеличава пропастта между недоволните от режима граждани и държавното ръководство. В резултат на това от 20 ноември започва серия от многохилядни демонстрации, съборили комунистическия режим в страната⁵⁴. Протестиращите носят транспаранти и скандират лозунги, осъждащи намесата на силите на реда срещу студентската манифестация. Те искат оставките на някои ръководители на ЧКП и кабинета, обявяват се за коалиционно правителство и за свободни избори⁵⁵.

Изключително сложната ситуация, в която се намират – ежедневни демонстрации против властта, нарастване на стачната вълна в цялата страна, липса на външнополитическа подкрепа, принуждава чехословашките управляващи да вземат спешни решения. На 26 ноември 1989 правителствена делегация начело с премиера Ладислав Адамец започва преговори с опозицията⁵⁶.

⁵³ Rudé právo, 21. 11. 1989, s. 1. За заседанието на трите правителства от 20 ноември 1989 г. вж. също и: *Fleyberk, J. Československé probuzení*. Praha, 1990, 6-10.

⁵⁴ Според Ю. Щербакова масовите демонстрации са резултат от изпълнението на задачата, която ГФ възлага на студентите и дейците на изкуството – *да се осигури достатъчно ефективен натиск отдолу* с цел успешното сваляне на *старата гвардия* от власт. Вж.: *Щербакова, Ю.*, Начало процесса трансформации чехословацкой политической системы. В: Восточная Европа на новом пути. (Хроника событий, документы, комментарии), Москва, 1994, 135-139. Като се има предвид, че протестите на студентите и артистите започват преди създаването на ГФ и са един от мотивите за обединяването на опозицията, такова твърдение звучи пресилено. Действително ГФ, ръководен от опитни и авторитетни дисиденти, оглавява (напълно закономерно) масовото недоволство срещу режима, но едва ли е възможно по поръчка да се съберат на митинг повече от половин милион души. По-скоро общата цел – ликвидирането на “нормализаторския” режим и стремежът към демокрация, е естествен обединител на различните обществени групи в страната.

⁵⁵ *Něžná revoluce v pražských ulicích*. Lidové nakladatelství, 1990.

⁵⁶ Развоят на всички преговори между представителите на опозицията и правителството е записан на магнетофонна лента от музикалния публицист Вл. Ханзел, участник в делегацията на ГФ, след което е издаден в книга: *Hanzel, V., Zrychlený tep dějin. Reálné drama o deseti jednáních*. Autentické záznamy jednání

Комунистическият елит обаче вече е изгубил контрол върху обстановката в страната, свидетелство за което е успехът на общата стачка, обявена на 27 ноември 1989 г. (от 12 до 14 часа). Тя потвърждава основните политически лозунги, открити се през първата “революционна” седмица – *Край на управлението на една партия и Свободни избори*. Изходът от нея разбива илюзията на партийното и държавно ръководство, че работниците са на негова страна и няма да се включат в антиправителствените прояви на опозицията. Падането на “нормализаторския” режим вече е въпрос на време⁵⁷.

На последния от серията многохилядни митинги, състоял се на “Вацлавския площад” след края на общата стачка, в обръщение към пражките демонстранти Координационният център на ГФ обявява, че *етапът на големите народни прояви бавно завърши*⁵⁸. Основна цел на движението става *окончателното отваряне на пространство за възникването на политически плюрализъм и за провеждането на свободни избори*⁵⁹.

Реализирането на новата стратегия на демократичните сили се осъществява при следващите срещи на обединената делегация на ГФ и ОПН с представителите на управляващите. Опозицията предлага кризата да се реши със съставянето на нов кабинет и заплашва със стачка, ако искането ѝ не бъде изпълнено⁶⁰. Обезпокоен от развоя на събитията, премиерът призовава към прекратяване на стачките, за да може животът да се нормализира, а диалогът да не протича под натиска на “улицата”. След дълги дебати преговарящите се споразумяват да бъде променен съставът на правителството като в него участват повече представители на останалите партии от НФ, както и безпартийни специалисти.

představitelů státní moci s delegacemi hnutí Občanské forum a Verejnost' proti násilíu v listopadu a prosinci 1989. Praha, OK Centrum, 1991.

⁵⁷ Въпреки недоверието към управляващите гражданите в Чехословакия все още не отричат категорично социализма като система. Според проучване на общественото мнение относно бъдещето на страната 81% от анкетираните смятат, че държавата трябва да върви по свой “чехословашки път”. На въпроса как си представят този “чехословашки път” 45% са за социализма, 47% – за нещо средно между социализъм и капитализъм, а само 3% са за капитализъм. в. Работническо дело, бр. 332 от 28 ноември 1989, с. 5.

⁵⁸ Suk, J., Občanské forum... II díl, Op. cit., dok. 20, s. 32.

⁵⁹ Suk, J., Občanské forum... II díl, Op. cit., dok. 21, s. 32.

⁶⁰ Hanzel, V., Op. cit., s. 50.

На 9 декември се провеждат заключителните преговори за състава на новото федерално правителство⁶¹, начело на което е избран словашкият юрист Мариан Чалфа, член на ЧКП⁶². Според договореното на срещите между управляващите и опозицията мандатът на правителството е ограничен до датата на свободните избори, подготовката и провеждането на които са основната му задача.

Чехословашкият аналог на “кръглата маса” приключва значително по-бързо, отколкото в Полша и Унгария, и донася повече придобивки за опозицията. Нейната първоначална цел – формирането на приемливо за обществото правителство, коренно се променя под натиска на ноемврийските събития⁶³. Без да има предварително изработена стратегия или концепция за участие в “кръгла маса”, ГФ вижда в диалога средство за излизане от кризата. Пълната безпомощност на управляващите обаче му позволява да получи властта безусловно (за разлика от Полша и Унгария).

На 10 декември 1989 Чехословакия тотално скъсва с “нормализацията”. След като назначава правителството на националното съгласие начело с М. Чалфа, президентът Густав Хусак подава оставка. Изборът на негов заместник се превръща в основен вътрешнополитически въпрос през следващите три седмици⁶⁴.

⁶¹ Пак там, с. 383-498. От двадесетте министерски кресла 9 са за комунистите, 2 са за ЧСП, 2 – за ЧНП, и 7 – за формално безпартийни, т.е. за представители на ГФ и ОПН. *Kronika sametové revoluce*. 2, Praha: ČTK, 1989. Формираната по този начин коалиция, в която комунистите са малцинство, предполага силно влияние на ГФ. Негови представители оглавяват важните министерства на външните работи (Иржи Дийнстбир) и на финансите (Вацлав Клаус), както и на труда и социалните грижи (Петер Милер). От ключовите министерства ЧКП запазва единствено контрола си върху армията (ген. М. Вацек), а за министър на външните работи е назначен (на 30 декември 1989 г.) Р. Сахер от ЧНП.

⁶² М. Чалфа напуска редовете на ЧКП през януари 1990 г.

⁶³ Участникът в преговорите с правителството И. Дийнстбир пише: *Необходимостта да се реагира незабавно на бързия развой на събитията не позволяваше да се размишлява твърде много за далечното бъдеще. Затова не трябваше да изпуснем нищо, което можехме да извоюваме и затвърдим в динамичното развитие, така че обратният път да бъде невъзможен.* *Dienstbier, J., Od snění k realitě / Vzpomínky z let 1989-1999.* *Lidové noviny*, Praha, 1999, s. 16.

⁶⁴ Според Конституцията на страната в 14-дневен срок (след приемането на оставката) Федералното събрание трябва да избере нов държавен глава. Проблемът възниква поради коренно различните позиции на комунистите и демократичните сили относно процедурата по избора. ЧКП предлага това да стане чрез всенародно гласуване (което налага промяна на Основния закон). Опозицията, представена от ГФ, обаче е против прякото избиране на президент. *Suk, J., Občanské forum... II díl, Op. cit., dok. 75, s. 228.* Това е обяснимо, тъй като тя засега не е убедена в своята сила извън столицата

След изключително интензивна работа на депутатите в един и същи ден, на 28 декември 1989 г., Федералното събрание приключва своята 19 обща сесия, започва реконструкцията си⁶⁵ и избира за свой председател символа на “Пражката пролет” Александър Дубчек. На 29 декември то одобрява предложението на премиера Мариан Чалфа (от името на правителството, а не на ЧКП) и избира за президент на ЧССР Вацлав Хавел.

Само за няколко седмици обликът на Чехословакия коренно се променя. Управляващата комунистическа върхушка, която две десетилетия отказва да проведе действителни икономически и политически реформи и категорично отхвърля всякакъв плурализъм на мненията, е безпомощна пред единственото сериозно предизвикателство. Изгубила напълно доверието на гражданите и осъзнала собствената си слабост, тя е неравностоен партньор в преговорите с опозицията. За разлика от Полша и Унгария в Чехословакия компромисът е невъзможен. Най-консервативният режим в Централна Европа няма с какво да мотивира бъдещия си принос в управлението на страната и след девет срещи по модела на “кръглата маса” отстъпва властта. Както пише френският политолог Жак Рюпник, *бързото разрушаване на комунистическата система произтича от нейната същност. Тоталитарната система не може да се реформира и не може да се разруши по друг начин освен тотално*⁶⁶.

Оттеглянето на комунистите позволява на обединената опозиция (макар и ненатрупала достатъчно политически опит) наред с институционните промени да формира и новия политически елит (предимно от средите на дисидентите интелектуалци), който ще осъществи прехода към демокрация и пазарна икономика. Благодарение на желанието за консенсус и конструктивност, проявено от цялото общество, смяната на системата в Чехословакия е мирна и легитимна (санкционирана е от парламента), а антагонизмът между чехи и словаци остава на заден план. Извличайки “полза от изоставането” си, страната

Прага и другите градове, за да може да издържи такъв изпит. The Independent, 13. 12. 1989.

⁶⁵ Rychlík, J., Op. cit., s. 89. Първото “кооптиране” на чехословашкия парламент поставя началото на процеса на персонално обновяване на законодателните органи на всички равнища. Заемането на 24 депутатски места, освободени от най-компроментираните представители на стария режим, има за основна цел осигуряването на депутатски мандат за Ал. Дубчек, което е условие за избирането му за председател на Федералното събрание. Suk, J., Občanské forum. Listopad-prosinec 1989. I díl – udalosti, Doplněk, 1997, s. 34.

⁶⁶ Rypnik, J., Rok 89 jako klíč k četbě historie. In: Přítomnost, 5/1990, s. 2.

успява да изпревари своите съседи и да посрещне 1990 г. с некомунистическо правителство, с обновен състав на парламента и с президент от опозицията.

Добрата икономическа основа позволява на новите управляващи да съчетаят радикалната икономическа реформа с някои постановки на постепенното преминаване към пазарно стопанство и да ограничат негативните последици от прехода.

Поради несъстоятелата се “перестройка” в Чехословакия и катализиращото влияние на събитията в съседните социалистически държави “нежната революция” протича като “*могъщ акт на колективното гражданско неподчинение*”⁶⁷. В обществото подобно на лавина се освобождават и задвижват сили, които не са поръчани “отгоре” да управляват по предварително обмислен план. Спонтанното обществено движение стимулира дисидентите, които се обединяват в ГФ и ОПН, и те поемат отговорността да оглавят свалянето на провалилия се режим. Изгубило напълно доверието на хората, както и вярата в собствените си възможности, комунистическото ръководство не е способно да реагира адекватно на ситуацията и безусловно губи властта. Само за няколко седмици под контрола на опозицията преминават трите правителства, президентската институция и Федералното събрание (след втората вълна на кооптиране в края на януари 1990). Категоричната победа на демократичните движения през юни 1990 г. недвусмислено показва, че чехите и словациите избират (също както поляците и унгарците) “пътя към Европа”. С това обаче свърши поезията и започна прозата⁶⁸. Разногласията между чешките и словашките политици по отношение на държавноправния ред, както и трудностите при провеждането на икономическата реформа нарушават единството сред новия политически елит, водят до постепенното разцепление на ГФ и ОПН и поставят началото на края на федерацията. Въпреки проблемите, благодарение на добрите си стопански показатели (малък външен дълг, конкурентноспособност на стоките, гарантираща сравнително висок за Източна Европа износ⁶⁹) Чехословакия има най-добри изходни позиции в началото на прехода.

* * *

⁶⁷ Hollerová, A., “Slavná revoluce” ve východní Evropě. In: Listy, Roč. 21, č. 1, 1991, s. 22.

⁶⁸ Havel, V., Vážení občané. Projevy červenec 1990 – červenec 1992. Lidové noviny, Praha, 1992, s. 10.

⁶⁹ Беров, Л., Цит. съч., с. 61-64.

През 1989 г. Полша, Унгария и Чехословакия стартират своя преход от различни позиции, породени от спецификата на вътрешнополитическите условия във всяка от тях.

В Полша тежкото икономическо състояние до голяма степен предопределя както склонността на властите към отстъпки, така и силното влияние на опозицията. В опита си да запазят “държавния социализъм” управляващите започват да либерализират режима, но неуспехът на стопанските реформи намалява техния престиж. Осъзнали своята неспособност да се справят със ситуацията и под натиска на закалената в продължителни борби опозиция, те са принудени официално да признаят политическите си противници и да поделят властта с тях.

За хода на промените в значително по-стабилната в стопанско отношение Унгария водещата роля, безспорно принадлежи на традиционно гъвкавото партийно и държавно ръководство. Проявявайки нетипична за властите в Източна Европа далновидност, то първо признава политическия плурализъм и допуска пасивната опозиция до управлението на страната. Това позволява на УСРП най-дълго да контролира действителните преобразувания и да създаде условия за най-плавната смяна на системата в региона.

За нелегитимния “нормализаторски” режим в Чехословакия, който се крепи единствено на съветското покровителство, отказът на Москва от доктрината “Брежнев” означава лишаване от жизненоважната опора. Въпреки че е в най-добро икономическо състояние в целия Източен блок, страната също става жертва на кризата на екстензивното развитие, което означава, че властите нарушават своеобразния “обществен договор”, “сключен” след 1968 г. (в замяна на сравнително висок жизнен стандарт и гарантирана социална сигурност гражданите да се откажат от участие в обществено-политическия живот). С отпадането на причините за определена лоялност към хардлайнерите и с катализиращото влияние на събитията в съседните държави в чехословашкото общество се освобождават обществените сили, разрушили стария режим.

Наред със закономерните специфики в отделните страни, при протичането на трансформационните процеси в Полша, Унгария и Чехословакия ясно се наблюдават и общи тенденции. Началото на преобразуванията и в трите държави е поставено след преговори около “кръглата маса”, което до голяма степен предопределя мирния характер на прехода.

Категоричното отхвърляне на провалилата се система неизбежно води до смяна на политическите елити. На мястото на партийната

номенклатура идват представителите на дисидентските организации, произхождащи главно от средите на интелигенцията.

Полша, Унгария и Чехословакия, както и останалите социалистически страни, заменят провалилата се бюрократична система с нейната противоположност – парламентарна демокрация, съчетана с пазарна икономика, без да търсят индивидуални за страната подходи, базирани върху собствената история, националните традиции и др. Безкритичното прилагане от източноевропейците на нов чужд модел е опит да се преодолее изгражданият в продължение на четири десетилетия комплекс, че живеят зад “Желязната завеса”. Отхвърлянето на комунистическите режими поражда у тях чувството за завръщане в Европа, поради което те определят трудния преход като “Път към Европа”. Стремещт към успешно осъществяване на кардиналната промяна от своя страна обуславя предимството на политическата реформа като основа за ефикасна икономическа реформа. Затова първостепенна задача става организирането и провеждането на законодателни избори.

В първите демократични (в Полша те са полусвободни) избори в Централна Европа убедително печелят новите десни политически сили, с което се узаконяват извършените вече промени и се предопределя скоростта на прехода. “Меденият месец” обаче не трае дълго. След като влизат в сила програмите за икономическа стабилизация, както и поради недостатъчната финансова помощ от страна на Запада, на която новите демокрации възлагат прекалено големи надежди, започва да изчезва обществената еуфория и да нараства разочарованието от промяната. То води до завръщане във властта на обновената левица след следващите парламентарни избори (в Чехословакия левицата остава на второ място, но отбелязва значителен напредък в сравнение с представянето си през 1990 г.), но това не се оказва пречка за постигането на най-важната цел – присъединяването към Европейския съюз и НАТО.